

ПРОБЛЕМИ РАДЯНСЬКОСТІ В СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

Галина Бондаренко,
Тіна Полек

Дослідження радянського способу життя, постаті радянської людини (*Homo sovieticus*) та її світогляду після розпаду СРСР були досить поширеними в гуманітарних студіях посткомуністичного простору. Зміщення наукових інтересів у площину соціальних проблем, національно-культурного будівництва в незалежних державах дещо зменшило інтерес до радянської тематики. Однак оскільки зміна соціальних проектів не призвела до стрімких змін у свідомості та громадянській позиції населення, то «радянське повсякдення пострадянського сьогодні» (формулювання Андрія Заярнюка) потребує нових міждисциплінарних досліджень, що базуються на нових наукових підходах. Необхідність вивчення механізмів збереження радянськості в сучасному українському суспільстві значною мірою актуалізувалася у зв'язку з російською агресією на Сході України. Однією з причин поширення ідей «русского міра» серед населення Криму та Донбасу, окрім соціально-економічних, цілеспрямованого утримання регіону в культурно-інформаційному полі Росії експерти вважають домінування тут ментальних установок радянської людини. 25-річний досвід соціологічних досліджень за проектом «Людина радянська», започаткованого Юрієм Левадою 1989 року, фіксує зростання привабливості образу радянської людини по мірі віддалення його від реального часу в масовому уявленні росіян. Соціолог «Левада-центру» Наталя Зоркая в інтерв'ю студії «Ехо Москви» (16.03.2016) зауважила: «Кримська історія, вона оживила, так виявилось, найбільш архаїчні конструкції негативної консолідації, притаманної радянському часу, тоталітарній державі» (<http://www.levada.ru/>).

В українській гуманітаристиці останнього десятиліття дослідження проблем радянсько-

го повсякдення репрезентують праці О. Коляструк, О. Мовчан, О. Стяжкіної, О. Рябченко, О. Удода, П. Кравченка, О. Годованської, О. Зарецького, А. Заярнюка, Л. Якубової. Проблемні питання радянського способу життя продовжують вивчати зарубіжні дослідники. Інтерес до теми засвідчують численні навчальні модулі в університетах (див.: <https://chnm.gmu.edu/1989/exhibits/everyday-life/introduction> 2007), монографії, присвячені різним аспектам радянської повсякденності: проблемам дитинства (*Kelly Catriona. Children's World: Growing Up in Russia 1890–1991* (New Haven: Yale University Press, 2007)), ролі жінок (*Laura J. Olson, Svetlana Adonyeva. The Worlds of Russian Village Women: Tradition, Transgression, Compromise* (Madison: University of Wisconsin Press, 2012)), а також нариси про окремі періоди радянської доби (*N. Klumbyte, G. Sharafutdinova. Soviet Society in the Era of Late Socialism, 1964–1985* (Lexington Books, 2012)), святкову культуру (*Malte Rolf Soviet Mass Festivals, 1917–1991* (Pitt Russian East European)), *The American Historical Review* (2014) 119 (3): 1011–1012).

Праці російських дослідників, присвячені радянській повсякденності, стосуються насамперед Росії, зарубіжні студії так само базуються на російському матеріалі. Отже, дослідження українського виміру радянськості залишаються прерогативою вітчизняних дослідників, що вимагає координації та об'єднання наукових зусиль.

Значимою подією, що засвідчує початок такої координації, можна вважати започаткування Всеукраїнського науково-теоретичного семінару з циклу «Повсякдення: візії та смисли» у 2015 році. У квітні 2016 року у Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського

(далі — ВДПУ) відбувся II Всеукраїнський науково-теоретичний семінар «Радянськість: спроба діагностики крізь призму повсякденності». Ініціатором цього заходу (ВДПУ, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, Інститут історії України НАН України) вдалося об'єднати для відкритого діалогу експертів — істориків, соціологів, етнологів, антропологів, мистецтвознавців та слухачів — викладачів, краєзнавців, студентів, аспірантів. Серед питань, винесених на обговорення семінару, були проблеми радянської та пострадянської людини в сучасній гуманітаристиці, радянські поведінкові стереотипи, прояв радянських цінностей у сучасних сценаріях життя, «радянський слід» у меморіальній культурі. Автор ідеї та керівник семінару Ольга Коляструк (м. Вінниця) розпочала його з доповіді «**(Пост)радянська повсякденність: між травмою та сподіванням**», у якій пережитки радянськості в сучасному українському соціумі розглянула з позицій травми, ностальгії та сподівання. Для розуміння того, наскільки людина, яка живе в новій країні, свідомо своєї позиції громадянина, варто розглянути систему її горизонтальних та вертикальних зв'язків. Окреслюючи феномен радянської людини, О. Коляструк зазначила, що свідомо уникає терміна «совок» для його означення, оскільки він містить негативні контамінації і може ображати почуття людей старшого віку.

Якщо йти за результатами наукового проекту Юрія Левади, як зауважила О. Коляструк, то радянська людина вирізняється такою якістю, як колективізм, котрий як риса делегований певним колективним інституціям. З цього постає здатність розчинятися в колективістському, ховатися за ним, не заявляючи про особисту позицію. Така людина, не маючи за радянської влади можливостей впливу на соціум, не уявляє, що голосуючи зараз так, як всі, дозволяє системі існувати далі. Дослідники наголошують, що для зміни цих засад потрібно, щоб трапилося щось надзвичайне. Такою незвичайною подією стала Революція

гідності, коли молоде покоління зробило свій вибір — жити в демократичній Україні. На Майдані відбувся розлам у нашій повсякденній практиці, почалося формування нової повсякденності. Замість системи субординації з'явилися нові способи організації, координації дій. Люди виявили готовність до горизонтальних зв'язків і особистої відповідальності.

Розчарування наслідками революції призвело до тотальної недовіри до владних інституцій. Результати опитування громадської думки у 2015 році, здійснені фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, засвідчують, що 70 % населення не довіряють державі і стільки само відсотків вважають, що за зміни в суспільстві відповідає держава. На думку О. Коляструк, це прояви патерналізму, до якого звикли за радянської влади. Одним з маркерів радянської людини дослідниця називає страх (бути покараним, звільненим з роботи за висловлювання своєї думки), який у нинішніх умовах став дисперсним. Існування подвійних стандартів, лицемірства на суспільному та особистому рівнях за радянської доби створювало можливості для маніпуляцій. Усі моделі відносин суспільства і влади — це також те, що залишилося нам від тих часів. Радянська історія розвивалася лінійно, мала позитивно-наступальний характер, трагічні події в ній замовчувалися або оминалися. Нинішня героїзація національної історії часто справедлива, бо справжні герої були вилучені з неї і потребують повернення до історичної пам'яті народу, але водночас нездатність визнавати за собою помилки, хиби, злочини, що мали місце в ній, є продовженням радянських сценаріїв керованої, сконструйованої історії.

Розглядаючи концепт ностальгії в контексті характеристик «*Homo sovieticus*», доповідачка зауважила, що притаманна їй ностальгія за минулим насправді є ностальгією за забезпеченими життєвими практиками, часами своєї молодості, а не тугою за режимом. Якщо в сучасному немає стабільності, тоді звернення до минулого, що було кращим і спокійнішим, деякою мірою емоційно врівноважує людину.

Неабияке зацікавлення учасників семінару викликала доповідь Олени Стяжкіної (м. Маріуполь) **«Володарі часу: чому радянське суспільство (не) завершується»**. Оскільки перша частина доповіді, виголошеної на семінарі, була опублікована в № 4 журналу «Народна творчість та етнологія», зупинимось лише на тезах, що не ввійшли до статті. Володарями часу, на думку дослідниці, стало керівництво держави, партійні інституції, які, привласнивши минуле та ігноруючи теперішнє, спрямовували вісь суспільного руху виключно в майбутнє. На особливу увагу заслуговує формування системи нової святкової культури, яка конструювалася державою та була під її цілковитим контролем. Утілюючи сценарії перемоги більшовиків над стихіями (природними, стихією протесту, вільного часу), нові свята та обряди спрямовували колективну енергію в бажаному ідеологічно витриманому напрямку. Головним концептом радянської культури дозвілля стало його суспільно корисне, виховне значення. Соціальні блага у вигляді відпусток, надбавок, пенсій були частиною суспільної угоди, даром, що вимагав у відповідь лояльності мас. Радянська цивілізація була цивілізацією слів, лозунги, гасла окреслювали межі, за які не можна було переступати. Візуальними символами привласненого державою часу стали куранти, будильник. Годинник належав уже до предметів розкоші. У радянському побуті, що ділився на періоди «до і після програми “Время”», без нього можна було легко обійтись. Можливість мати час для себе, вийти за рамки привласненого часу була в нечисленних представників влади, богеми, тих, хто мав якесь захоплення, хобі. Багато людей, не в змозі вийти з окреслених для них іншими меж, не роздумуючи ходили на роботу, навіть коли за неї не платили, а час знову став персональною категорією. Інші сприйняли це як поштовх до життєвих змін, час став для них значущим. Для багатьох шлях до персонального володіння часом тільки

починається. Питання «Чи це моє життя, чи хочу я так жити?» залишається актуальним і сьогодні.

У доповіді Галини Бондаренко (м. Київ) **«Радянські стандарти заможності та їх прояви в сучасній культурі споживання»** було окреслено методологічні підходи, через які розглядали проблему достатку, заможності в радянський час. Польський соціолог Петр Штомпка пише про цивілізаційну некомпетентність населення посткомуністичних країн, у ментальності якого патерналізм домінує над індивідуалізмом, фатум — над активною життєвою позицією, міфи — над реальністю. Формування таких життєвих засад у населення України відбулося в результаті більшовицької політики знищення соціально активних, освічених, заможних його верств. На думку соціолога Світлани Бойм, коли йдеться про особистість у радянські часи, то існувала постійна загроза «її бездомності, все особисте, приватне могло бути захоплене, приватизоване так само, як кімната в комуналці». За свідченням істориків, уже наприкінці 30-х років минулого століття було сформовано чітко негативне ставлення до багатих в українському селянському середовищі. Націоналізація приватної власності, розкуркулення, голодомори закріпили в колективній свідомості страх бути заможним, володіти значним майном чи коштами. Офіційною ідеологією негативний, ворожий образ куркуля (багатія, глитая, буржуя, імперіаліста) протиставлявся оптимістично-позитивному образу безкорисливого, незаможного працівника (селянина, робітника, передовика праці, комуніста, будівника світлого майбутнього). Бути багатим було непристижно, заможні люди приховували свої статки, звичним для багатьох стало прибіднятися. Стратегія виживання, самообмеження на довгі десятиліття стала культурою радянського повсякдення.

Радянські стандарти заможності доповідка розглядала на матеріалі 70–90-х років ХХ ст. Саме за цим «брежнєвським часом» як періодом відносної економічної та політичної стабільності ностальгують люди старшого

віку. Підвищення добробуту населення, можливість мати заощадження створили попит на товари, що тоді не належали до групи товарів першої необхідності (килими, імпортований одяг та меблі, побутова техніка, автомобіль, окремі категорії продуктів). В умовах тотального дефіциту високо цінувалася можливість дістати товар, який засвідчував би заможність, статусність його власника. Такими статусними речами в різних верств населення були пижикова шапка, фінський костюм, портфель «дипломат», дублянки, югославські меблі, джинси, яскравий поліетиленовий пакет. Монетизація влади, доступ до благ реалізувалися через можливість володіти дефіцитним товаром. Існували спецрозподільники при магазинах, спеціальні ательє пошиву одягу та взуття, якими користувалася партійна номенклатура.

Можна вести мову про певний зв'язок радянських стандартів заможності з етнокультурними стереотипами українців, особливо це стосується сільського населення. Значну увагу традиційно приділяли статусу житла, використанню нових будівельних матеріалів під час його будівництва. Що стосується інтер'єру, то подекуди ще й досі зберігається поділ житла на гостьову зону — парадну кімнату з найпрестижнішими елементами декору, умеблюванням та зону для себе. Ідеальний стандарт заможного городянина, утілений у тріаді *квартира — дача — машина*, і досі для багатьох залишається таким. Одним з маркерів достатку вважався значний запас продуктів харчування, особливо жирів. За даними Держкомстату (2015), 52 % заощаджень населення витрачає на продукти харчування. Особливістю споживання радянської людини було відкладання індивідуального користування благами на майбутнє: куплені з великими труднощами автомобілі більше стояли в гаражі, ніж на них їздили, дорогі речі одягали лише «на вихід», гроші на ошадкнижку складали для дітей та онуків, на поховання.

Зарубіжні соціологи пишуть про те, що стратегія самообмеження в споживанні завжди компенсується його надмірністю. Зник-

нення товарного дефіциту за часів державної незалежності України призвело до гіпертрофованих форм привласнення речей, предметів, послуг, недоступних раніше. І якщо широкі верстви населення в цьому привласненні обмежені фінансово, тому купують значну кількість непотрібних дешевих товарів, то можновладці реалізують свій ідеал про заможне життя в будівництві палаців, купівлі яхт, автомобілів, коштовностей. Поширені раніше спеціальні послуги замінили так звані елітні послуги та товари. Візуальним символом надмірної розкоші в повсякденні представників влади стали маєтності колишнього генерального прокурора. У ЗМІ з'явився навіть термін «Пшонкаstyle», яким тепер позначають коштовні речі та предмети, позбавлені художньо-естетичної вартості. Найбільш недоступними для населення сьогодні залишаються медичні послуги, здобування професійних знань. Лише 2 % доходів українських громадян сьогодні витрачаються на дозвілля. Соціологічні опитування фіксують негативне ставлення до багатих людей одночасно з бажанням розбагатіти самому. Це протиріччя, так само, як і багато інших аспектів сучасного споживання, продовжують сценарії радянської повсякденності.

У доповіді «**Візуальний слід радянського повсякдення: методологія аналізу**» Володимира Тарасова (м. Харків) йшлося про методику дослідження візуальних джерел та необхідність змін у ставленні дослідників до них. Вивчення візуальних джерел потребує певного алгоритму й технічного оснащення. Більшість дослідників аналізують свої інтерпретації візуального джерела, а не його візуальність, убачають своє завдання в тому, щоб перевести певне зображення в звичні їм текстові рамки. Існує три класичні дослідницькі напрями роботи з текстами: формальний, аналітичний, інтерпретаційний. Візуальне джерело, приміром, плакат, насамперед потребує його споглядання, певних рефлексій, для його розуміння важливі знання і про особу митця, і про культурно-історичний контекст, у якому він творив. Як приклад, автор запропонував розглянути

польські плакати комуністичної доби, зокрема дві афіші вистави «Лебедине озеро», виконані в різних стилях. Інтерпретація смислів цих зображень буде відмінною з боку мистецтвознавця та культуролога, другому вже потрібні додаткові дані. Візуальна репрезентація сама по собі є джерелом, що віддзеркалює не лише творчі інтенції автора, але й елементи повсякденності, які за бажання можуть бути розшифровані.

Другий день семінару розпочався з доповіді Олександра Андрощука (м. Київ) «**Пострадянські репрезентації радянського: “близьке минуле” на сторінках популярних періодичних видань України (1991–2015)**». Автор простежив динаміку періодичних видань за останні 20 років незалежності, акцентуючи увагу на тому, яким постає українське минуле на їхніх сторінках. Попри передбачуване зниження кількості читачів друкованої періодики, порівняно з 1990-ми роками, наразі їхня кількість залишається досить значною для того, щоб чинити вплив на інформаційний простір країни. Так, за даними опитування 2015 року, 68 % українців регулярно читають газети. Відповідно академічному знанню доводиться дедалі більше протистояти в конкурентній боротьбі за читача з популярними періодичними виданнями. Проаналізувавши історичний контент у найбільших загальноукраїнських ЗМІ, О. Андрощук звернув увагу на те, що історичні свідчення в них представлені досить неоднорідно. Одні газети послідовно презентують минуле окремими рубриками, запрошують для цієї роботи фахових істориків (наприклад, проект «Україна Incognita» від газети «День»), інші — вдаються до спорадичних дописів, пов'язаних з окремими історичними «героями». Українська неоднозначна ситуація склалася з відображенням у періодиці історії повсякденності. На думку О. Андрощука, це пов'язано з трьома основними чинниками — політикою, комерцією і ностальгією населення. Зі зрозумілих причин на початку 1990-х років радянській тематиці відводилося мало місця в просторі періодичних

публікацій, адже після розпаду СРСР пройшло небагато часу, і комуністичне минуле ще не зовсім усвідомлювалось як минуле. Аналіз ЗМІ показав, що така тематика не була представлена спеціальними публікаціями, а лише фрагментарно простежувалася в матеріалах, пов'язаних з мемуарами, щоденниками чи спогадами, присвяченими певним історичним періодам. Моніторинг найпопулярніших українських тижневиків так само виразно демонструє ретрансляцію підходів радянської історіографії у тлумаченні певних історичних подій і явищ, тобто відображення історії в періодиці є частиною пострадянського повсякдення.

У доповіді Марини Гримич (м. Київ) «**Анатомія “шароварщини”**» аналізувалися витоки «шароварної» культури. На її думку, в офіційному науковому дискурсі радянського періоду було представлено лише дві форми культури — соцреалізм та буржуазну культуру, за якими закріплювалися чіткі ідеологічні конотації. Натомість сучасна культура існує та аналізується в усій різноманітності своїх проявів і буває «високою» (елітарною), масовою, популярною, гламурною, мінімалістською, культурою повсякдення, контркультурою, може набувати форми кічу, авангарду тощо. Відповідно «шароварщина» є одним із численних виявів сучасного культурного розмаїття. Певною мірою це обгортка, у яку загортають різноманітний продукт, це культура низької якості, але водночас це один з наймасовіших у нашій країні культурних трендів. Причина такого приголомшливого успіху криється в тому, що для українців «шароварщина» стала однією з найпоширеніших форм репрезентації своєї етнічної ідентичності, і чимало людей сьогодні саме так уявляють собі «українськість», яка пригнічувалася в радянський час. Утім, за формою «шароварщина» — це, власне, продовження радянського культурного проекту. Однак чи є вона такою за своєю суттю? Наразі існує чимало спроб осмислення «шароварщини». Її розуміють як декоративну культуру, яка «базується на псевдоавтентичності, вкладена в радянські рамки, визнана як культура села

і запечатана надійною виконавською музосвітою» («Галицький кореспондент»), або ж як декоративну культуру, яка базується на псевдо (або уявній) автентичності, що уявляється як культура села. Письменник Юрко Іздрик наголошує, що «шароварщина» «є радше культурним кодом, ідентифікаційним кодом. У цьому сенсі вона нічим не відрізняється від подібних кодів інших народів — “циганщини”, “руських матрешок-ікри-водки”, “аргентинського танго”, “французьких шансоньє”, “латиноських коханців” тощо». Можна вважати «шароварщину» міським культурним продуктом, що регламентується комерційною вигодою. Утім, схожі явища існували на території України ще в ХІХ — на початку ХХ ст. — це кіч, лубок, міський жорстокий романс (як жанр фольклору), а також наївна література. Отже, «шароварщина» виникла тоді, коли стало зрозуміло, що народна (етнічна) культура може стати комерційно успішною і що в автентичному вигляді «продати» її дуже важко, а також коли відбулося винайдення оптимальної спрощеної форми для її представлення в міському/міщанському середовищі. Здійснивши «розтин» «шароварщини», можна виокремити основні особливості її «анатомії». Першою ознакою є «імітація традиційної культури», адже «шароварщина» завжди спрощена, невправна, стереотипна та декоративна. Однак подібні речі мають місце не лише в Україні, варто згадати хоча б представлення культури північноамериканських індіанців та наші стереотипи, які сформувалися під впливом такої репрезентації. Другою ознакою «шароварщини» є «фестивальність» з комерційним ухилом, тобто проведення культурних практик у форматі концертів, народних гулянь, звітів народної творчості, характерних їжею, видовищами, сувенірами тощо. Такий прояв «шароварщини» трапляється не лише в пострадянському просторі, а й у США, Канаді, Мексиці тощо. До того ж формат «багатства» під час фестивалю нерідко виразно контрастує з бідністю реального повсякдення. Третьою ознакою «шароварщини» є її ситуативність. Один і той самий предмет або явище етніч-

ної культури можуть бути і не бути «шароварними», залежно від контексту, у якому вони розміщені. Четвертою ознакою є впадання в крайнощі — демонстрація полярних репрезентацій етнічного, наприклад, неприродно сентиментальної та сором'язливої поведінки або ж відверто тілесного і безсоромного.

Отже, попри те що «шароварна» культура не є сільською за походженням, її споживачем нерідко стає село. «Шароварщина» схильна до крайнощів і є імітацією сільської культури — спрощеною, невправною, стереотипною та декоративною.

Завершальним виступом семінару стала доповідь Наталки Жмуд (м. Вінниця) з теми **«Радянські світоглядно-поведінкові практики в сучасному житті мешканців Поділля та Донбасу: взаємний дискурс»**. Дослідниця презентувала результати польового дослідження, проведеного серед тимчасово переміщених осіб і корінних жителів Вінницької та Хмельницької областей у межах студентської етнографічної практики студентами та викладачами ВДПУ 2015 року. Метою роботи стало вивчення проявів радянськості у світоглядно-поведінкових практиках мешканців Східного Поділля і Донбасу, а також виявлення соціокультурних ідентичностей та рівня взаємодії «свого — чужого — іншого».

Було опитано 156 респондентів, переважно віком 18—45 років. У процесі роботи виникло чимало труднощів, пов'язаних зі збором (організація рекрутингу респондентів і «наративних» інтерв'ю) та аналізом інформації (існування універсальних маркерів радянськості як таких; сприйняття особистісних характеристик як маркерів; виявлення «закритих»/ «прихованих» маркерів).

Після аналізу емпіричної інформації робочій групі вдалося дійти певних попередніх висновків щодо цієї теми. Так, що стосується власної ідентичності, близько 55 % опитаних вважають себе громадянами України, близько 25 % схилиються до локальної ідентичності (співвіднесення з населеним пунктом — селом/містом), близько 15 % вважають себе

європейцями, по 2 % мають регіональну і релігійну (конфесійну) ідентичності.

Цікавими виявилися результати опитування мешканців Поділля щодо комунікації з переселенцями. З тих, хто мав безпосередні контакти з мешканцями Сходу (80 % респондентів), 67 % відзначили свої позитивні враження, 25 % — різні, 8 % — негативні. Натомість ті, хто мав опосередковані контакти з переселенцями (20 % опитаних), у своїх відповідях продемонстрували дзеркальну ситуацію — 53 % зауважили негативний досвід, 35 % — різний і 12 % — позитивний. Симптоматично, що опитування переселенців показало аналогічні результати про досвід комунікації з подолянами.

Що ж до рівня взаємодії «свого — чужого — іншого», то результати опитування суттєво не відрізнялися — близько 50 % мешканців обох регіонів вважають один одного «своїми» («такими ж»), близько 10 % — «чужими», близько 40 % — «іншими». Ця «інакшість» виявляється у трьох основних аспектах: менталітеті регіону (аграрний/промисловий), мові, радянськості.

Ментальними відмінностями респонденти (особливо переселенці зі Сходу) відзначили темп життя, культуру спілкування та способи організації дозвілля. Важливо, що розмежувальними мовними маркерами переселенці назвали не російсько- чи україномовність,

а місцевий діалект, наголос, темп мовлення, колоритність мови та акцент.

Очікувано найскладнішою була робота з виявлення площин та маркерів радянськості. Майже всі опитані з обох сторін «більш радянськими» назвали мешканців Сходу, а основною причиною цього — територіальну близькість з Росією та віддаленість від Європи. Маркером радянськості відзначено топоніміку та символіку (близько 100 % опитаних). Іншим «видимим» відмінним критерієм стала святково-обрядова культура, зокрема майже невідоме для мешканців Донбасу святкування у Вінниці Днів Європи. Принциповим маркером став вищий рівень релігійності в подолян (частота відвідування богослужінь та урочистіше ставлення до них). Додатковими ознаками називалися знання української, особливо сучасної культурної продукції, готовність до суспільних змін (на це вказала половина опитаних). Останнім маркером респонденти назвали російську мову (8 %). Попередні висновки польових студій засвідчили перспективність окресленої теми як у науковому, так і суспільному дискурсах.

Семінар підтвердив необхідність та актуальність подальших досліджень проблем радянськості, її проявів у сучасному українському соціумі. Організатори запрошують науковців до участі в семінарі наступного року.